

ՅՈՎՀ. ՊՐՈԻՍԱՅԻ

Տ Ե Ր Ո Յ Ե Ն Ց

որ մեր ազգ. վարժարաններն անպատահառ ենթակայ ըլլան բժշկական օրինաւոր հսկողութեան, ինչպէս կը պատուիրէ արդէն մեր «Կազմական Կանոնագրի» Լիթրոյ յօդուածը:

Բժիշկին աչքը միայն կրնայ տեսնել վարժարանին առողջապահական մանրամասն թերութիւնները. բժիշկը միայն կըրնայ որոշել ինչ որ օգտակար է հոս, ինչ որ հոն ֆիսասակար:

Եթէ ունինք նպատակ ազգօգուտ գործ մը կատարելու, ջանանք ընել զայն հիմնաւոր, և ոչ թէ հարեւանցի կերպով: Այսօրուրն ուրեմն որոշենք, որ մեր թաղային վարժարաններն ենթարկուին բժշկական հսկողութեան, որոշենք զայս և գործադրենք, ոչ թէ թաղական խորհուրդներու միայն գրելով և հրամայելով, ինչպէս ըրաւ 1888ի Ոստիմական Խորհուրդը, և բնաւ արդիւնք մը ձեռք չբերաւ, այլ ուղղակի դիմելով պատուարման հայ բժիշկներու մարդասիրութեան և անձնուիրութեան:

Մը հայ բժիշկն է, որ ունկնախից պիտի մնայ այսպիսի կարեւոր հրաւերի մը, որ հայ բժիշկն է, որ չպիտի փափաքի իւրովսանն օգտակար հանդիսանալ Ազգային վարժարանի մը կանոնաւոր առողջապահութեան, որուն նպատակն է՝ մեր զաւկներուն միտքն ու մարմինն առողջ վիճակի մէջ զարգացունել, և այդպէս՝ ընդհանուր մարդկութեան պատրաստել, ապագայ առողջ հայրեր ու մայրեր, ապագայ անախտաւոր սերունդներ:

Խնդրենք ապա, հայ բժիշկներէ ստանձնել մէկ մէկ վարժարան, և ահա այլ եւս տեղի չիմար առողջապահական հրահանգներ գրելու: Բժիշկները գիտեն իրենց ընկերը, հերիք է որ կոչուած ընենք իրենց:

Վ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Մըմըեան մը իր վանական համբերատութեամբ՝ կրնար տալ պատմութիւնը Տէրոյնցին: Նշանաւոր հանճար մը, որ հըմուտ է, և շատ գրած, բայց և միանգամայն գուրկ գեղեցիկ դպրութենէ. Տէրոյնց սիրած է քաղել գիտութեան ծափն պտուղը, իսկ ծաղիկը զինքը բնաւ հիացուցած չէ: Չնս գիտեր իրօք՝ թէ գրասէր և բնասէր Մըմըեանը Տէրոյնցի մէջ աւելի սուրբ՝ թէ մատենագիրը ուզած է պրպրտել. գուցէ երկուքն ալ միասին. ու եթէ Տէրոյնց Արմաշու վանքին մէջ յաջողէր մնալ, և դառնալ վարդապետ կրօնաւոր մը՝ Մըմըեան իր այս հատորով երկրորդ նարեկացի մը պիտի ստեղծէր: Արշալոյսը Տէրոյնցին հրաշապատում է, մայրը զայն Պրոսայի յոյն գիւղակին Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցական ուխտի կը տանի. Տէրինք գետին զայրանալուն, իր նորահարս մայրիկը՝ զայն ջուրին միւս եզրը նետելով, կ'ըսէ. « Դուն պարն, ով հրեշտակապետ »: մանկիկ Տէրոյնց կը քնանար այդ վտանգաւոր օրօքն, և հրեշտակապետը զինքը պահած է. լաւ որ պահեր է, ժամանակուան հայ մատենագրութիւնը, մանաւանդ եկեղեցական և պարբերական մամուլը այդ անձին պարտական կը մնայ, յաւերժացնելու իր յիշատակը:

*

Գիտենք որ Մըմըեան խրոխտ է գրչովը, միտքը ամպերէն վեր, անըմբռնելին մէջ աստուածային ցօղով կ'ոռոգէ, ու գերբնականին կը խոնարհի, երբ համուգուած է որ իր զիւցալը մարդ մըն է, գրական վեհութիւն. այդ համոզումը ունի Տէրոյնցի վրայ: Չայն կենսագրելով, կու տայ ուրուպատկերը անցեալ դարու թուրքիոյ հայութեան մտաւոր շարժումին:

Ամբողջական չէ այդ ուրուագիծը: Ու կը մտածեմ, արդեօք պարագայները կը ներեն որ Թուրքիոյ հայ մամուլէն՝ լոյս տեսնէ հայ գրական պատմութեան կատարեալ հատոր մը: Չէ՞ որ զրիշները, որոնց կենսագրականը կը գրուի՝ տարբեր հանգամանքներով ապրեմ, և հիմայ խոհեմութիւն չէ՞ նոյն իսկ յիշել անոնց հրատարակած գործերու և լրագիրներու անունը: Եւ անտարակոյս, այս պատճառաւ է որ՝ Տէրոյենցի նուիրուած կենսագրական հատորը, մեզի կը յիշեցնէ շանթահարեալ նուիրական պատկանելի կաղնիի մը պատկերը: Ընթերցողը սակայն մեր գրական պատմութեան դարաստանին մէջ, պիտի ուզէ խանդավառեմքով հանգչիլ այդ կաղնիին հովանիին տակ, ու լսել վարքը հինաւորաց մտքի գործիչ Տէրոյենցին, նկատելով միանգամայն որ պատմիչը վարպետի անունը ժառանգեր է իր մոգիչ զբոսով: Բոլոր չէ՞ որ այս անգամ «Ալէլուիայի» քնար լեզուն չի շարժեր: Մըմըրեանի Տէրոյենցը քնար չէր սիրեր, այլ՝ նարեկ: Եւ ինչ որ կրնանք կուսնել կենսագրականէն՝ Տէրոյենց ինքնօգնութեան մեծ դէմքերէն մէկն է եղած. ողորմիկ ուսուցիչներ, խեղճ վարժապետներ. ասոնք եղած են իր մանկութեան մտքի դաստիարակները. հիացող մըն է իր օրերուն վենետիկի Մխիթարեան տաղանդներուն. Չամչեան, Ասկէրեան, Ազոնց, Ինճիհեան, Զախախեան հարց երկերն իր ինքնօգնութեան զարգացումի բանալիներ եղած են, յետոյ առիթ ունեցեր է մօտէն ճանչնալ տիտան հայապետ Բագրատունի Հ. Արսէր: Երկուցն ալ փոխադարձաբար յարգուած և յարգող:

Մըմըրեան կը կենդանագրէ. «Մանդ, շիտակ, մովսիսական երկայնահասակութիւն մը. քաջող կորովի իրան մը՝ քրիստոնեայ լուկութեամբ պարուրուած սատակ հանդերձի մը մէջ — լայն ու զունատ տափատ մը, լանջապահ բաճկոն մը, երկայն քիտք մը, — իր քահանայապետական անմօրուս դէմքը, որուն լուրջ և սպիտակ ընչպցնք և արծուական քիթը՝ ծանր վայ-

րէջքով մը կ'ըստուերեն իր լայն կարի լայն բերանը, ունէր սինհոդական խիստ լեցունութիւն մը. խոր, փայլուն, գէր աչքերուն մէջ բոցի՝ պէս կը վառէր՝ ծերութեան մէջ հագուադէպ՝ սուր բայց գուարթ խորագիտութիւն մը. Թաւ ու թանձր յոնքերուն վրայ միայն թառած էր վանական խոժոռութիւն մը: Կերութեան մէջ անգամ կոյս ճակատը՝ ոչ շատ խորշոմած ոչ շատ պարզ՝ ունէր հին հայու օժութիւն, ուր միւռննէն և լոկ ջուրէն զատ ուրիշ հեղուկ չէր հալած: Եւ այդ մատեան ճակատին վրայ կ'ամբառնար պատարուն գլուխի մը քաղեալ գագաթը, զոր չէր ճնշած երբեք ասկզգեանի մը ձեռքը. գանկ մը աշտարակածէ՝ իրեւ կըրկնապատկումը դէմքին, որուն վրայ կաղապարուած էր լայն ֆիս մը ամիրայական»: Սա կենսագրական պատկեր մըն է. ահա՛ նատուս գրիչ մը եթէ ունի քանծարանը նկարչական բառերով՝ կարող է պերճօրէն գանգել ներկերը, և տալ պատկերը գրագետին: Մըմըրեան իր այս գրական կերտումով՝ Սէնթ Պէօվէն աւելի կը յիշեցնէ հիսաքանչ վրձինը Կարոլոս Տիւրանի: Ու հիմայ Մըմըրէն աւելի, ի նկատի ունինք Տէրոյենցը: 1801 — 1888 թուականներու միջեւ ապրած է այդ նահապետական բազմաբեղուն մարդը: Իր պատմութիւնը ազգին գրքին մէկ քանի էջերն կը կազմեն: Դեռ պատանի, արդէն գիտէ լաւ գրաբար, տաճկերէն և իտալերէն. տարրական գիտութիւններ. իր քաղքին Պրուսայի մէջ, փոքր հասակէն լաւ գրողի մը համարու վաստուրկած է: Անպակաս առիթներ գինքը եկեղեցական վիճակին հրաւիրած են. ինքը սակայն ուզեր է մնալ աշխարհական, ապրիլ վանական կենցաղով: Արմաշու վանքին մէջ ուզած է հմտանալ ազգային պատմութեան, աստուածաբանական ուսումնեւրու. վանականները տեսնելով անոր յառաջադիմութիւնը՝ կ'աշխատին զինքը իրենց միաբաններէն ընել, սակայն ան կը դիմադրէ և վերջապէս կը ստիպուի վանալիք ըլլալ. կը վերադառնայ իր քաղաքը, ուր սակայն Արմաշէն լուր կ'երթայ

որ Տէրոյնց վանալիքը բնաւ մէկ վարժարան չընդունուի: Աններելի որակաւութիւն: Իր հոգեբանական համոզումներուն մէջ անտեղիտալի է. ուրիշ անգամ մը Տէրոյնցին վրայ յոյն կրօնաւորներ աչք կը ձգեն, և կ'ուզեն զայն յոյն մկրտութեան աւագանէն անցնել, և որսալ զայն. կը դիմադրէ Տէրոյնց և կ'ըսէ «Ով որ իր եկեղեցին սխալած համարի... հաւանական հատուցումը և տեղը դժուար կ'ըլլայ»: Պահպանողական է Տէրոյնց, վրէժխնդիր եկեղեցական հին աւանդական և աստուածաբանական ուսմանց, անկեղծ է, չափնածեր ուր որ պէտք է, ըննադատ լեզուն կը բանայ, իր համոզումը ազատօրէն կը քարոզէ: Ինքը համարուած է պաշտպան կաթոլիկութեան, և հակառակորդ բողոքականութեան: Պոլսոյ պատրիարք կառապետ Սրբազանը մէկ քանի բողոքական պատուելիներ մայր եկեղեցւոյ դասին մէջ կը նստեցնէ. ասոր վրայ Տէրոյնց բարձրածայն կը բողոքէ. «Եկեղեցիի նոր հակառակորդները եկեղեցիի մէջ պատուելը դէմ է ազգին ոգիին»: Պոլսոյ մէջ Տէրոյնց ուշագրաւ դէմք մըն է իր ժամանակակից հմուտ գիտուն դասակարգը անոր վրայ կարգէ դուրս կը գործուրայ: Վենետիկի պոլսական Մխիթարեաններուն հետ ստէպ կը տեսնուի, անոնցմէ կ'օգտուի և ինքը Ս. Ղազարի մատենադարանին համար՝ ամբողջապէս կ'ընդօրինակէ Սեկերերանի Մատթէի մեկնութիւնը և կը նուիրէ մեր վանքին: Ըստ Մարմբեանի՝ «Իր թարգմանչական ու մասնակի դասախօսական պաշտօններէն դուրս՝ միայն այդ ուսումնական շրջանակն եղած է ցայնվայր իր բանասիրական պարապումներու զօրավիճի ու տածիչը»: Իր լեզուագէտ հանձնար կը գնահատուի և տէրութենէն: Խիսաբէլ փաշայ սպարապետը՝ անոր թարգմանի պաշտօն կը յանձնէ: Տաղանդաւոր ղէմբեր՝ տարօրինակ ըմբռնումի և սեւեռումի տէր կ'ըլլան. ղէպք մը ցոյց կու տայ Տէրոյնցի բնորոշ գաղափարականին մէկ էջը: Ինքը անկեղծօրէն յարգուած է Խիւսրէվ սպարապետէն. իր վրայ թուրք

պաշտօնեաները հիացող են, սակայն փաշային աչքին անախորժ կ'երեւի Տէրոյնցի շէրպեան ու ձիապէն, կը խնդրէ որ այդ սովորական զգեստը փոխէ, թէ ոչ ալ աչքին չերեւի: Տէրոյնց իր սովորութեանց դէմ չի մեղանչելու համար, կ'ընտրէ պաշտօնէն զրկուիլ, քան թէ իր սիրած ճիւղապէն, ու տուն կը մնայ, այլ եւս սպարապետին չերթար: Եւ քանի մը օր Դուռնէն բացակայ կը գտնուի: Սպարապետի գործակատարը վերջապէս կը ստիպէ և իրեն հետ զայն պաշտօնատուն կը տանի, կ'իմացնէ որ սպարապետը իրեն շատ համակրած է, և թէ ինքը պէտք չէ զլանայ, այլ կատարէ անոր կամքը, և Տէրոյնցի առջեւ կը դնէ սպարապետի նուէրը, ձեռք մը ալաթուրքա հագուստ և ֆէս մը. ան կը հպատակի: Եւ կը համարուի որ Պոլիս ֆէս դնող առաջին հայը Տէրոյնցը կ'ըլլայ. սովորական գլխարկը գալթագն է եղած: Սպարապետութեան դուռը շատ լաւ կը պաշտօնավարէ. միեւնոյն ատեն կը շփուի եւրոպական պետական գաղափարներու հետ, կը տեսնուի դեանաներուն հետ և կ'առնէ դիւանագիտական լուրջ ծանօթութիւն: Այդ պաշտօնը թէեւ պատուաւոր և փառաւոր, սակայն զրիշ աւելի զգլխի խանդաղատանց մ'ունէր. 1835ին կը հրաժարի այդ պաշտօնէն. ալ կատարեալ երիտասարդ ուժ մըն է. ինքզինքը կու տայ բանասիրական ուսման, այլ եւս ծանօթ է՝ Պրուսացի դպիր անուամբ: Պալեան կարապետ ամբարան իրեն վրայ ձեռք դրած է, և անոր շնորհիւ կրցեր է կազմել իրեն յատուկ կոնիկ գրատուն մը:

Գրքերով պաշտուած կ'ապրի Սկիւտար Եջնի—մահալէ թաղը. սենեակը իր մտաւորական փապարն է, ուր կը ձգնի ան՝ տասուերկու ժամ՝ գրելով, կարդալով. հոն կը թարգմանէ Լամբէի Անիտարիոն Ի հոստոյս հինգ ստուար հատորները՝ գրար:—Գրագէտ ղէմբերու համար հարուստ բարեկամները յոյսի աստղեր են, բայց այդ աստղերը քիչ անգամ լոյս կը ցնդեն. Տէրոյնցի համար այդ հազուագիւտ դէմ-

քերէն մէկը կ'ըլլայ իր բարեկամ կարապետ Պալեան աղան. սա զինքը դասախօս կը կարգէ իր քննողիներուն: Ասոն մը այս կերպով կը վարձատրուէին մենծ աղաներէն մեր տաղանդները: Եւ Պէշիկ-թաշեան Մկրտիչ՝ բաղդակից Տէրոյնցի: Մշակուած մտքերու համար միշտ նկատի առնուած է խոսկան դաշտը հայկական զբոսիստին. դպրոցական գործն է այդ դաշտը: Տէրոյնց երկու տարի լսարանական դասեր կ'աւանդէ 1836ին իր հիմնած դպրատան մէջ, որ պարզապէս յատուկ դասարան մ'է: Սկիւտարի այդ դպրոցական բաշարայսին կը յաջորդէ պայծառ արեւ հոգակաւոր ճեմարանը:

*

Մըմըբեան Էֆէնտի ինչ որ կ'երեւի, կարդացեր է Տէրոյնցի երկասիրութիւնները. անոնք ամենուն մատչելի չեն, որով ամէն մարդ կարող չէ գաղափար մը կազմել թէ ինչ աստիճան յարգ ունի Տէրոյնց իբր գրագէտ: Իր արժանիքը զինքը ուսումնասիրող Մըմըբեանց մը միայն կարող է կշռել արդար կշռով. կը գրէ ինքնին կենսագիրը. «Վրագէտ մըն էր ինք, բայց գրագէտ մը ո՛չ արդի ո՛չ ալ իր ժամանակին միտքով. իր առած վանական նախակրթութիւնը իր օրինափակ վարքն է լուրջ մատենաներու ընթերցանութիւնը՝ կազմած էին զինքն աւելի սիրտի և հոգիի քան միտքի գրագէտ մը, արեւելեան հին իմաստութեամբ կրօնաւորեալ աշխարհիկ գրագէտ մը: Իր հոգիին մշտնջեան մտուգը եղող Աստուածաշունչն է հայրապետական գիրքեր ու շարականներ՝ կերտած էին իր ընագրական հոգեւտեսութեանց վրայ լուրջ խորունկ և փաստարանեալ պաշտօնասիրութիւն մը և ճշմարիտին համար անհաշիւ պաշտում մը որ առարկայօրէն մեծ գեղեցիկին փիլիսոփայական պաշտումովն ու ենթակայօրէն աւանդական յայտնութեանց դաւանութեամբը կամրապնդի»: Եւ այս ներքին կենդանագիրն է Տէրոյնցի: Մըմըբեան աստուածաբանական և փիլիսոփայական բառերով կը հիւս

այդ պատկերին հոգեկան շղարդը, որ կ'անմահանայ Տէրոյնցի հաւատքով: Անձ մը վերջապէս, որուն կեանքը, անըջանքը եղած է օրհնութիւնը, իր մտաւորական ամբողջ պաշարը խնկարկեր է Արարչին և Եկեղեցիին: Կրնանք զինքը անուանել չի՞ ձեռնադրուած քահանայ մը. ներհուն աստուածաբանական, իմաստասիրական և եկեղեցական լայնատարր գիտութեանց, Հոգեւոր գիտութեանց նուիրուած հոգի ըլլալը իրեն արգելք եղած չէ մտածել և գործել կրթական և պարբերական մամուլի համար: Սկիւտարի մէջ կայ Երուսաղէմական հոգեւորն մը — երկրորդական վարժարան, Տէրոյնցի բարեկամ ճարտարապետ Յովհաննէս աղա Մէրվէբեան խորհրդակցելով ազգագլուխներուն հետ, 1000 ոսկի կը նուիրէ և այդ յիշեալ երկրորդական վարժարանը ճեմարանի կը փոխարկուի. Պոլսէն, հոն այդ Սկիւտարի ճեմարանը կը յաճախեն յիսուն աշակերտ. աղքատները անթոշակ, իսկ հարուստները կը վճարեն 3000 դրուշ: 1839ին տնօրէնը կ'ըլլայ Մանուելեան Յակոբիկ աղա, բարձրագոյն դասարանի հայկաբանութեան ուսուցիչ՝ Խ. Պուէտ Միսաքեան. Խաչատուր Պարտիզպան՝ ուսուցիչ քանակագիտութեան. մէկ քանի ամիս վերջը հոն է Տէրոյնցը, խորհրդական է ուսուցչական տարրին և պատմութեան դասախօս: Հոն այս քննասէր միտքը ժամանակ կը գտնէ երկարօրէն քաշուելու իր սենեակը. ուր 40—50 հատոր գիրք կը թարգմանէ, նախանձը ամէն տեղ, ամէն ատեն ապրած է ու կ'ապրի. ատոր զոհ կ'երթայ և պատկառելի Տէրոյնցը. չափաբերականին ուսուցիչ Պարտիզպան՝ իր կուսակիցներով կը հակառակի Տէրոյնցի և անոր հետ երկար վիճաբանութիւններ կ'ունենայ. ամէն ջանք ի գործ կը դրուի որ Տէրոյնց վարժարանէն արտաքսուի, սակայն իր ամենէն ոխերիմ թշնամին՝ Պարտիզպանեանը կը ստիպուի հրաժարիլ, ու Տէրոյնց աւելի դասեր կ'ունենայ և ուսումնապետ կը կարգուի այդ գիշերօթիկ ճեմարանին, որ իր օրով՝ քուէժի կերպարանը մը կ'առ-

նէ։ Եւ որքան որ դասախօսութիւնները կը շատնան, ինքը դեռ աւելի զբոյն զարկ կու տայ։ Իբրեւ արագագիր անուանի է եղած, իր այդ մեծ պարապումի օրերուն, Թարգմանութիւններու ձեռնարկած է, և տասն և հինգ օրուան մէջ՝ Թարգմանած է Բասգալի խորհրդածութիւնները։ Սրա միտ է եղած և յիշողութիւնը ծայրայեղ։ Այդ ճեմարանին մէջ օր մը իր արտասանած գրաւոր ատենարանութիւնը կը կորսուի, կը ստիպուի զայն երկրորդ անգամ խմբագրել։ մէկ քանի օրէն կը զտնուի կորսուածը, կը քաղդատեն նորը և հինը, ամէն մասամբ նոյն կը զտնեն, մինչև իսկ կէտադրութիւնը։ Սա Տէրոյնցի բարեկամ ժամանակակից ծերունիի մը զրոյցն է։

Ակիւտարի ճեմարանը՝ 1841 ին ամիւրայական ապիկար նախանձախնդրութեամբ կը փակուի։ Տէրոյնցի իր տունը կ'ընդունի ճեմարանին յառաջողէմ աշակերտները և անոնց ուսմունքը կը շարունակէ, աշակերտները իրենց հմուտ դաստիարակէն շատ կ'օգտուին։ Տէրոյնցի ալ աւելի ժամանակ կը զտնէ իր գրաւոր երկասիրութիւնները առաջ վարելու։ 1841 մարտ 1ին առաջին անգամ Պօլիս գլուխութիւն կ'ունենայ Ռատմական ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր հրատարակչական գործ մը տեսնել։ Տէրոյնցի 1842ին նոյն ընկերութեան ձեռքով տպել կու տայ իր Թարգմանած ճիշտ իտալացւոյն քաղաքավարութեան քառահատոր գիրքը։ Իսկ 1843ին ճառ մը Առաջին ժամանակի մարդոց կրօնական, մատուցական և քաղաքական կրթութեան վրայ։ հոն կը յայտնուի իր փիլիսոփայական բարձր կարողութիւնը, իր բարեկամ իտ. Տիւլլորիէ զայն ֆրանսական ակադէմիին կը ներկայացնէ, և կաճառը անոր առթիւ՝ զինքը ակադէմիին պատուոյ անդամ կ'անուանէ։

*

Տէրոյնցի օրերով, ֆրանսական ազատամիտ, հակակրօն գրականութիւնը սկսած էր վարակել և թիրաքիտ հայերը։ և բողոքականութիւնը շնորհիւ իր քարոզչի

պատուելիներուն՝ մեծ ծաւալ զտնելու վերայ էր Պոլսոյ հայ ազգութեան մէջ։ Տէրոյնցի երկու այդ հոսանքներուն ուզած է դիմադրել։ Ֆրանսական ըմբոստ գրականութեան դէմ կը մաքառի կրօնական հասերով և եկեղեցական հեղինակներու ուժեղ գրութիւնները հայերէն Թարգմանելով։ Պատրիարքական աթոռին վրայ Պօլիս՝ բազմած էր Մատթէոս Արքեպիսկոպոս՝ սաստիկ թշնամի բողոքականներուն։ Մայր եկեղեցւոյ կից յարկերուն մէկուն մէջ՝ Տէրոյնցի հրամանն կու տայ որ աւելի կիրակի կրօնական նութիւնը վրայ ատենախօսութիւններ ընէ, և այս կերպով հոն կը հաստատուի Լոռի տարակուսանաց ժողովը (1835 Նոյեմբերի սկիզբէն)։ Տէրոյնցի եռանդով կ'աշխատի, կը քարոզէ բողոքականներու դէմ։ սակայն ռամիկ դասակարգը վիճաբանութիւն լուրջ կոխներու կը փոխէ։ Կեանքի սպառնալիքը Տէրոյնցի ահաբեկիչ կ'երեւի, և թէև ժողովը կ'ունենայ իր արդիւնքը, սակայն խնդրանք Տէրոյնցի՝ Պատրիարքը կը ստիպուի վեհարանին դռները գոցել տալու։ Տէրոյնցի՝ չափազանց հակառակելով բողոքականներու, այդ նորակրօն դասակարգէն իր թշնամիները զինքը ձիգոյի կ'անուանեն։ Ամերիկայի Նիու-Եօրք - Հէրլու լրագրի մէջ՝ կը կշտամբուի, կոչուելով հոովմչական եկեղեցիին վարձկան կեղծաւոր փաստաբանը։ Եւ սակայն պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ ինքը իր ազգային եկեղեցիին ամենէն մեծ ջատագովն է եղած։ 1848ին Հոռմէն Պօլիս կ'երթայ Կարտինալ Ֆէրիէրի, պարզ էր անոր նպատակը, Արեւելեան և Արեւմտեան եկեղեցիները իրարմէ հեռու չի պահել։ Կարտինալը ընդերկար կը վիճէ Տէրոյնցի հետ՝ Այստէֆանոյ, Տատեան Պողոս Պէյի տունը, և Տէրոյնցի իր եկեղեցական մեծ հմտութեամբ՝ կը պարզէ խնդիրը, կը պաշտպանէ ազգային եկեղեցին։ Պողոս Պէյը կը սքանչանայ Տէրոյնցի վրայ և նոյն օրը զինքը կ'անուանէ այսպիսի քիաբիպիտան (զնայուն մատենադարան)։ Նշանաւոր եղած է այդ հակաճառութեան օրը։

Մըմըրեան այդ առթիւ կը գրէ. «Պէրիէ-
րի՝ ժողովին լուծուած առեւն արդէն շի-
նուած ու համոզուած ալ էր հայերուն
ուղղափառութեան վրայ . . . » : Տէրոյնց
բնականաբար իր հասարակութենէն այս
առթիւ՝ աւելի՛ համակրութեան կ'արժա-
նանայ :

*

Տաղանդ մը՝ որ գրական գործեր ար-
տադրելու անգուսպ մարմաջը ունի, կը
կարօտի պարբերական բեմին : Տէրոյնցի
երակներուն մէջ կ'եռար գրական գործի
կրակ, այդ կրակը հանրութեան մէջ տա-
րածելու համար, կը հրատարակէ Հայաս-
տան, Երեւակ և Զօտայ պարբերական թե-
թերը : Հայաստանին մէջ, հայ բանասիրա-
կանին համար, հայ կեանք կայ, միւս եր-
կուցը աւելի թարգմանուած յօդուածնե-
րու շտեմարաններ կը համարուին, և ա-
նոնք աւելի կրօնական նպատակով հրա-
տարակուած են : Այդ երեք թերթերուն
մէջ Տէրոյնց միշտ սեւեռուն յամառու-
թեամբ եկեղեցական շտապով մ'եղած է :
Անկեղծօրէն քննադատեր, խաբազաներ ու
վիճեր է : Եւ իր այդ անկեղծութիւնը գին-
քը անսիրելի ըրած է իր բազմաթիւ ոտխա-
ներուն առջեւ : Եւ բնականաբար հակա-
ռակօրդներ ունենալով, չի կրնար ընդեր-
կար ապրեցնել իր թերթերը : Ըստ Մըմ-
ըրեանի. «Ժամանակակից պատմութեան
ամենէն ճշմարտանման գոյները կ'երեւին
այդ թերթերուն և իր 60էն ետքի հրա-
տարակութեանց մէջ՝ պարզ համարձակու-
թեամբ մը» : Խմբագիր մը կամ լաւ խմ-
բագրապետ մ'ըլլալու համար, կարելոր
է համայնագիտակ ծանօթութիւն և ներհուն
ըլլալ մէկ քանի լեզուներու . Տէրոյնց
բառերուն հանդերձ այդ ամէնը ունէր :
Ժամանակի պահանջներուն համեմատ՝ կըր-
ցեր է հեղինակաւոր ձայն մը տալ իր
պարբերականներուն : Կարելի չէ մի առ
մի յիշատակել իր ամէն գրքերու անուն-
ներն, միայն այսքան կարող ենք ըսել որ
Տէրոյնց գրած է 150 հատոր, թարգմա-
նածները ի միասին հաշուելով : Եւ ընդ

ամէնն գիտցեր է տասուրեք լեզու, Հա-
յերէն՝ Գրաբար և Աշխարհաբար, Խաւե-
րէն, Լատիներէն, Գունարէն, Պրանսերէն,
Թուրքերէն, Պարսկերէն, Արաբերէն, Անգ-
ղերէն, Գերմաներէն, Իբրալայցերէն և
վրացերէն : Կը գրէ Մըմըրեան. «Մար-
մնացում հին և լուրջ ոգիի մը, Տէրոյնց՝
իր շրջավայրի գրողներուն մէջ, բացառե-
լով քանի մը Միսիթարեաններ, եղած է
ամենէն բազմահմուտ և բազմալեզու մա-
տենագիրը : Այդ ոգ ալ Տաճկահայերուն
մէջ՝ իրեն չափ գիրք կարդացած, ո՛չ ոք
ալ գրած է իրեն չափ գիրք» : Այսպիսի
յատկութեանց տէր դէմք մը, անկարելի
էր որ ամփոփուէր գրականութեան գեղե-
ցիկ մասնաճիւղին բարձունքը : Կարող է
վիճել, փաստերով ջատագովել, պաշտպա-
նել դատը, յաղթանակել իր բանակիւ-
ներով : Հիացնել հոգեբանական և պատ-
մական տաղանդովը, սակայն գեղեցկագի-
տական հրապոյրը միեւնոյն ատեն գրչէն
չի հոսի : Տէրոյնց՝ որով կ'ըլլայ պատ-
կառելի մատենագիր մը, ո՛չ Բագրատու-
նիի, այլ Ազգերեաններու դասակարգէն՝
բեղմնաւոր գրիչ մը, խրոխտ հրապարա-
կախօս մը, գաղափարի մարդը, սկզբունք-
ներու հաւատարիմ :

Մըմըրեան համերկութեամբ արձանա-
գրած է Տէրոյնցի 150 հատորները . ա-
նոնց մէջ գլուխ գործոց կը համարի ե-
րեսնահատոր Եկեղեցական պատմութիւնը :
Ուրիշ ինքնագիր երկասիրութիւններէն կը
յիշենք իր հատորաւոր Ընթացք հայ դը-
րարեակը, որուն միայն առաջին մասը
տպուած է : Պատմութիւն դպրոցաց Ծրդ
դարեւ միջին 19րդ դար : Երեք հատոր
Խրաւորոն՝ պատասխանի առ Կաթըրճեան :
Երեք հատոր Պատմութիւն Երուսաղէմի, և
այլն :

*

Մըմըրեան գրագէտէն կը սպասէինք ա-
ւելի կատարեալ գործ . այո՛ կան պատ-
հառներ որ խոչընդոտն են այս կենսա-
գրականին ինչ ինչ մասերու թերի մնա-
լուն, և այդ պատհառներուն կարող չէ

դիմադրել ինքը հեղինակը. սակայն ո՛չ ա-
մէն կէտերու մէջ, Տէրոյնցի կեանքը կը
տեսնենք որ մեծ յարաբերութիւն ունի
ժամանակակից պատմական, զրական,
կրթական, պարբերական մամուլի և եւ
կեղեցական կարեւոր խնդիրներու հետ:

Այդ կենսագրութիւնը դեռ աւելի պատ-
մական տարածականութիւն մ'առնելու
էր: Կրնանք մականբերել թէ զրազէտ
Մըմբեան ինչո՞ւ չի վերլուծեր Տէրոյնե-
ցի «Հայաստան» թերթի զրական և
հասարակական գործունէութիւնը. սակայն
չենք ըմբռնիր թէ ինչո՞ւ Տէրոյնցի ազա-
տամիտ զրական դէմքերու հետ ունեցած
վիճարանութիւնները չեն յուզուած այդ
կենսագրական հատորին մէջ, ինչո՞ւ Տէ-
րոյնցի 150 հատորներէն ամենէն կա-
րեւոր կամ շահեկաններուն վրայ գրա-
խօսականօրէն չէ ծանրացած: Եւ անտա-
րակոյս այդ գործերը ծանօթ են յարգոյ
Մըմբեանի, զանոնք կարդացեր է և գի-
տէ իսկ թէ անոնք հիմայ որոնց սեփա-
կան են: Երբողամիտ չենք գտնուիր ու-
րիշ մէկ զանցառութեան. իր այդ հատո-
րին մէջ յիշատակուած են մէկ քանի ու-
րիշ նշանաւոր դէմքեր և պատմական դէպ-
քեր. ընթերցողի դիւրութեան համար, կա-
րեւոր էր անուանց ցուցակ մը, և դժբաղ-
դարբար նոյն իսկ գլխակարգութեան ցանկն
ալ կը պակսի այս գործէն: Յարգ. Մըմ-
բեան մեր զրչագիր մատենագրաց կը
հետեւի: Ու մեր այս աննշան դիտողու-
թիւններով չենք ուզեր ստուերել խայտա-
բըղէտ փառքը կենսագրական գոհար հա-
տորին:

Ե .

ՅԱՅՍ ԵՒ ԽՐԱԽՈՒՅՍ

Հովիտն է մութ. այլ սարին վրայ սօճինք՝
կը պըսակուին այգուն հահ շողով կոյս:
Յընցուինք քունէն ու ճակատնիս կանգնեք վեր.
Եղբարձք, խըրախոյս:

Գիշերն՝ երկար, քունը եղաւ ձանձրալի.
Բայց արեգակ մեզ կը բերէ նոր հոգեր:
Զարագոյն է մահէն՝ հանգիստն ամօթլի.
Խըրախոյս, եղբայրներ:

Զօրեղին կեանքն անվերջ կըռի, պայքար է,
վերելք մ'է ան՝ ճամբայներէ նեղ, անբոյս:
Մահն ըզմեզ՝ որ զինուած կ'երթանք՝ կը քաղէ .
Յոյս և խըրախոյս:

Ո՛հ, մըտածենք որ մեզ եղբայր են ոսոխք.
Փընտոնք երկնից մէջ օրինակն՝ ու մեզ լոյս:
Զինուիք սիրով, ըլլանք ներմամբ միշտ յաղ-
Ո՛վ եղբայրներ, յոյս: (Թողք.
Ն. ԹՅՄԱՅԷՍ)

Ո Ր Բ Ա Ղ Զ Ի Կ Ն Ե Ր Ը

Ո՛վ դու խըմբակ փոքր որբերու սեւահեր
Որ կը քալէք մըտմըտութիւնով՝ տըխրաշուի,
Ե՛ւ ոչ մէկէմ գտնովամքով չե սիրուեր,
Բաց ի ցաւէ՞մ՝ որ ծնողի հետ կը կարգուի:

Գիտեմ թէ Տէր՝ որ խեղճութեամբ մէջ ծնեալ՝
Թողոց ըզծնող՝ աշխարհիս մէջ՝ միմեակ, խեղճ.
Բայց գիտեմ ալ՝ որ լացիմ հետ խոստացաւ
Ժառանգութիւն վայելքներու՝ երկմիջ մէջ:

Երբոր կ'ամցմիք մամբում մէջէմ երգելով՝
Խոնարհութեամբ ու քաղցրութեամբ տըխրումի
Փառքի մըշամմ առջեւ ծնող կըրելով:

Ջարդամըկար զոյմ մը երկիմք կը մերկէ .
Եւ գաղաճապէս հոռ կը հընչէ. «Երամի՛
Տըխրումներում արքայութիւն իրենց է»:

Յ. ՓՈՒՍԷ